

EN TROLDDOMSPROCES FRA DET 19' de ÅRHUNDREDE

Af E. A. Bjørk.

Det er en kendt sag, at processer mod troldmænd og troldkvinder forekommer langt tilbage i vor historie. Allerede i Jyske Lov og de skånske og sjællandske kirkelove nævnes trolddomssager, og i det 16de århundrede når trolddomsprocesserne deres kulmination med de omfattende hekseforfølgelser, der fortsætter ind i det følgende århundrede. Det er derfor naturligt, at Christian den 5tes Danske Lov (1683) indeholder udførlige bestemmelser om straf for trolddom og deslige. Denne lovs 6te bogs 1ste kapitel, der har overskriften »Om vildfarende Lære, Guds Bespottelse og Trolddom«, indeholder i 9de—13de artikel en række bestemmelser herom.

Mindre kendt er det vel, at disse bestemmelser først blev ophævet langt ind i det 19de århundrede. Hovedbestemmelsen i D. L. 6-1-9 om, at den, der havde forsvoret Gud og sin hellige dåb og hengivet sig til djævelen, skulle »levendes at kastes på Ilden og opbrændes«, blev først ophævet ved straffeloven af 1866, medens de andre bestemmelser om trolddom »allerede« blev ophævet 1840.

I det følgende skal omtales en sag, der viser, at disse bestemmelser i det 19de århundrede ikke blot eksisterede på papiret, men at man også tænkte på at bringe dem i anvendelse, og det sene tidspunkt giver sagen en interesse, der strækker videre end den rent lokale¹⁾.

Sagen blev rejst mod den 41-årige enke Barbara Heinzmann af Helsingør efter D. L. 6-1-12, der bestemmer følgende: »Dersom nogen befindes med Signen, Manen, Maalen, Igjenvisning, visse Dages Udvalgelse, Characterers Misbrug at omgaaes, og i saadanne mistænkte Kunster kyndige og forfarne at være, og dem øve og bruge, da skulle de have forbrudt deres Boeslod, og rømme Kongens Riger og Lande.«

¹⁾ Fremstillingen bygger på følgende utrykte kilder:

- 1) Helsingørs politiprotokol 1807—13, fol. 351 ff.
- 2) Helsingørs byfogeds ekstraretsprotokol 1807—20, fol. 148, 151, 156, 158 og 160.
- 3) Aktpakker til samme protokol 1810: Dokumenter i sagen: Actor procurator Gamst contra Barbara Heinzmann enke.
- 4) Frederiksborg amts j. nr. 504/1810.
- 5) Danske Kancellis brevbog for 2det departement nr. 3709/1810.
Nr. 1—3 findes i Helsingør byfogeds arkiv i Landsarkivet for Sjælland m. v. og nr. 4 i Frederiksborg amts arkiv sammesteds. Nr. 5 findes i Rigsarkivet.

Anledningen til sagen var følgende:

I efteråret 1810 mistede madam Kirstine Sørensen, der nylig var flyttet til Helsingør, noget tøj, hun havde hængt til tørre i en have. Tøjet var sikkert blevet stjålet, men hun havde ingen mistanke om, hvem tyven var. Hun omtalte naturligvis tyveriet for sine naboer og bekendte, og da en hel del af disse en dag i begyndelsen af november s. å. var samlet hos hende, diskuterede man påny tyveriet. En af de tilstedeværende vidste, at enken Barbara Heinzmann kunne »vise igen« og fik derfor sendt bud efter hende, så at hun kunne finde ud af, hvem tyven var. Barbara Heinzmann kom da også beredvilligt tilstede og udøvede sin »kunst«. Denne bestod i, at hun satte en nøgle — man må her tænke sig en af disse store gammeldags nøgler — i en arvet salmebog, bandt salmebogen sammen, så at kun den øverste del af nøglen ragede ud, hvorpå hun og den bestjålne madam Sørensen hver stak en finger ind i nøglen og klemte fast, så at nøglen med salmebogen viste vandret ud. Derefter nævnedes hun forskellige navne, idet hun sagde: »Han har taget tøjet«, hvortil madam Sørensen hver gang svarede: »Nej«. Sådan skulle man blive ved, indtil salmebogen og nøglen drejede sig på fingrene af de to, der holdt den. Den, ved hvis navn nøglen således drejede sig, var tyven. Efter at Barbara Heinzmann havde nævnt flere navne, uden at der var sket noget, nævnedes hun snedker Wedins navn, og da drejede nøglen. Snedker Wedin skulle altså være tyven. Da det var konstateret, betalte madam Sørensen Barbara Heinzmann 16 skilling for hendes ulejlighed.

Selvom Helsingør da var en af landets største byer, var den dog ikke større, end at det snart rygtedes, hvad der var passeret hos madam Sørensen, og til sidst fortalte velvillige naboer det også til snedker Wedin selv.

Han var naturligvis meget fortørnet over således at være blevet udlagt som tyv, og han henvendte sig derfor straks til øvrigheden om sagen.

Byfogden lod derfor den 14. november 1810 afholde et politiforhør, hvor snedker Wedin kom tilstede og fremførte sin klage over Barbara Heinzmann, idet han ydermere anmeldte hende for kvaksalveri. Barbara Heinzmann var også tilsagt, og hun forklarede om sin »kunst« og indrømmede, at hun flere gange — og ofte med held — havde forsøgt at kurere folk for koldfeber. Efter at yderligere madam Sørensen og to andre, der havde været tilstede, havde forklaret om det passerede, blev forhøret sluttet.

Sagen skulle nu videresendes til amtmanden over Frederiksborg amt, der skulle træffe bestemmelse om, hvorvidt der skulle rejses tiltale mod Barbara Heinzmann og eventuelt mod andre. Danske Lovs 6-1-13 bestemmer nemlig, at »De, som ere saadanne Folks Medvidere og deres Raad og Kunster til sig eller andre bruge, eller bruge lade, skulle første Gang staa aabenbare Skrifte og give til næste Hospital to tusinde Lod Sølv, om de Middel dertil have, ellers efter deres yderste Formue.« Der kunne

altså være tale om at rejse tiltale mod madam Sørensen og den, der havde hentet Barbara Heinzmann, efter denne bestemmelse.

Byfogden var noget betænkelig ved at bringe disse gamle bestemmelser i anvendelse. Straffene efter D. L. var meget strenge. Efter 6-1-12 var straffen landsforvisning og boslods forbrydelse eller med et mere moderne udtryk formuekonfiskation. Efter 6-1-13 var straffen åbenbart skrifte, d. v. s. offentlig bekendelse i kirken af sin synd og en stor pengebøde. Dertil kom, at disse straffe var lovbestemte. Nyere straffelove fastsætter visse rammer (f. eks. fængsel i 2—6 år), indenfor hvilke straffen for de enkelte forbrydelser skal udmåles. Anderledes i Danske Lov: Her fastsætter loven en ganske bestemt straf for hver enkelt forbrydelse. Hvis man bliver fundet skyldig efter lovens bestemmelser, må man idømmes den straf, som loven foreskriver. Der er ingen mulighed for at afpasse straffen efter forbrydelsens karakter og de nærmere omstændigheder i det enkelte tilfælde.

Byfogden fandt altså, at lovens straffe stod i et ganske urimeligt forhold til de begåede »forbrydelser«, og han henstillede derfor til amtmanden, at tiltalen blev frafaldet, eller at sagen i det mindste blev behandlet som politi-sag. Her tænkte han vel nærmest på kvaksalverforholdet, der ikke var strafbart efter Danske Lov, men alene straffedes som politiforseelse efter en forordning af 5. september 1794.

Amtmanden kunne ikke på egen hånd tage stilling til dette spørgsmål, og han indsendte derfor den 24. november 1810 byfogedens skrivelse tillige med sagens akter til Kancelliet (nu justitsministeriet). I skrivelse af 30. s. m. pålægger Kancelliet imidlertid amtmanden at fremme sagen på sædvanlig vis, d. v. s. at der skulle beskikkes sagfører som actor til at føre sagen mod Barbara Heinzmann, medens en anden sagfører skulle beskikkes som hendes defensor. Efter Kancelliets bestemmelse skulle der alene rejses sag mod Barbara Heinzmann. Der nævnes intet om, at sagen også skulle fremmes mod de »medskyldige« efter D. L. 6-1-13.

Desværre findes hverken byfogdens eller amtmandens skrivelser bevaret, ligesom det heller ikke har været muligt at finde noget om de overvejelser, der gik forud for Kancelliets beslutning. Kun Kancelliets ret kortfattede skrivelse til amtmanden findes bevaret. Det kunne ellers have været interessant at se, hvorledes Kancelliet er nået frem til sit standpunkt. Nu må man nøjes med at gætte på, at Kancelliet har lagt vægt på, at forholdet objektivt set faldt ind under begrebet »igenvi-ning«, således som det er beskrevet i Danske Lov, og at det åbenbart har næret betænkeligheder ved at fravige lovens strenge bogstav. Helt konsekvent har man dog ikke været, idet man, som nævnt, ikke har forlangt, at der skulle rejses sag mod de »medskyldige«.

Amtmanden måtte naturligvis rette sig efter Kancelliets afgørelse, og han beskikkede derfor den 8. december 1810 prokurator Gamst til som actor at føre sagen mod Barbara Heinzmann. Samtidig beskikkedes pro-

kurator Steenbuch som hendes defensor.. Den 14. s. m. indstævnede prokurator Gamst Barbara Heinzmann samt, foruden madam Sørensen, seks andre vidner, der var tilstede ved »kunstens« udøvelse, til at give møde for ekstra-retten (d. v. s. kriminalretten) i Helsingør.

Efter byfogdens berømmelse blev sagen foretaget i retten den 17. december 1810. Barbara Heinzmann må nu indrømme, at hun tidligere har udført denne »kunst«, »men«, siger hun »altid kun for Venskab og uden i mindste Maade at troe eller at søge at overtale andre til at troe, at den eller de med denne Kunst udlagte Personer virkelig er Tyven, ligesom hun helleringsinde har troet og endnu mindre beskyldt Snedker Wedin for i dette Tilfælde at være Tyv«.

Kirstine Sørensen, der i politiforhøret havde forklaret, at såvel hun som de øvrige tilstedeværende efter den udøvende »kunst« anså snedker Wedin for tyv, fragik nu denne forklaring og sagde, at hun »ikke fæstede nogen Lid til Kunsten og eiheller ansaa Wedin for Tyv«. Også de andre vidner forklarede, at de kun anså »kunsten« for spøg eller »narrerik«.

Sagen blev derefter udsat, for at actor kunne fremkomme med sit indlæg. Proceduren var jo dengang skriftlig. I sit indlæg, der blev fremlagt i retten den 5. januar 1811, fremhæver prokurator Gamst, at »den indbildte Gjenvisningskunst« er farlig, »da den gjælder ikke aleene enfoldige Menneskers Forførelse til Overtroe og Vildfarelse, men sætter endog Plet paa uskyldige og ganske uberygtede Menneskers Ære«. Det anføres endvidere, at Barbara Heinzmann vel foregiver, at »kunsten« blev prøvet for spøg, »men der bør ikke spøges med Folks Ære og end mindre med Religionen«. Actor påstår derfor straf efter D. L. 6-1-12.

Efter at Barbara Heinzmann i samme retsmøde havde afgivet en ganske kort forklaring om sine »generalia«, blev sagen udsat, for at defensor kunne fremkomme med sit indlæg.

Prokurator Steenbuchs indlæg er betydeligt fyldigere end actors, og han går stærkt ind for, at det forhold, Barbara Heinzmann har udvist, ikke kan henføres under den strænge bestemmelse i D. L. 6-1-12.

Defensor indleder sit indlæg med at sige, at Barbara Heinzmann vel objektivt set har udøvet en af »de faa kendte indbildte Kunster, hvorom Lovens 6-1-12 taler«. Alligevel mener han, »at der gives stærke Grunde til at tvivle, om den i Loven for saadan Forbrydelse bestemte Straf er anvendelig paa hende. Til en Straffelovs Anvendelse i al sin udstrækning udfordres ej aleene, at alle Handlingens objektive, men og at alle dens subjektive Kriterier findes samlede«. Loven forudsætter, at handlingen er udført på en sådan måde, »at det derved bliver muligt at befordre Overtroe og at bedrage den enfoldige, eller at dette i det mindste har været den Handlendes Hensigt«. Men der er ingen grund til at antage dette. Tiltalte siger jo selv, »at Handlingen blot blev foretagen for Mor-skabs Skyld, ei for at bedrage. Skulde det vel og være rimeligt, at Tiltalte, naar hun havde været sig bevidst nogen lovstridig Hensigt, vilde

have udøvet i saa mange Menneskers Overværelse en Forbrydelse, hvorfor Loven fastsætter saa høj en Straf«. Videre fremhæves det, at loven kalder den slags kunster for »mistænkte«, og at dette tyder på, at det er hensigten med handlingerne, der er det afgørende, men alle er enige om at betragte »kunsten« som en spøg. Defensor indrømmer, at man ikke bør spøge med sine medborgeres ære, »men ei vil Loven heller have nogen derfor landsforvist«. Indlægget sluttes med en henstilling til retten om eventuelt at betragte forholdet som en mildere ekstraordinær forseelse, da »vel nogle, men ikke alle Lovens Kriterier findes samlede i den omhandlede Forbrydelse«.

Indlægget blev fremlagt i et retsmøde den 11. januar 1811. I samme møde afgav Barbara Heinzmann nærmere forklaring om kvaksalveriet, og i et retsmøde den 18. s. m. blev der ført en del vidner angående dette forhold, som tilsyneladende hidtid havde været overset under sagen. Det var jo også kun en ringe forseelse i forhold til en overtrædelse af D. L. 6-1-12. Kvaksalveriet bestod i, at hun nogle gange havde bundet et plaster om håndleddet på folk for at kurere dem for koldfeber.

Efter afsluttende bemærkninger fra actor og defensor blev sagen optaget til dom.

Dommen blev afsagt den 8. februar 1811. I dommens præmisser hedder det bl. a.:

»Efter de under Sagens Drift oplyste Omstændigheder findes det ikke, at den Handling, hvorfor Tiltalte sagsøges, har andet end den blotte udvortes Form tilfælles med den Forbrydelse, Loven omtaler, og straffer under Navn af Gjenvisning cfr. det Bedragerie, som Loven unægtelig forudsætter som materiel Betingelse ved Handlingen«. Det fremhæves, at et sådant bedrageri ikke har været tilsigtet, da alle »have samstemmigen bevidnet, at de kun ansaa den (»Kunsten«) for blot Morskab foretaget for Spøg, og at de aldeles ingen Lid eller Troe satte til dens Resultat«. Der er derfor ingen grund til at antage nogen strafværdig hensigt hos tiltalte. Videre fremhæves det, at »den, som skal straffes for Igjenvisning, maa være i Kunsten kyndig og forfaren samt øve og bruge samme. Da der nu til den simple Handling udfordres hverken Kyndighed eller Forfarenhed, maa Loven uden Tvivl mene, at den som øver Gjenvisning, virkelig maa kunne gjenvise; i det mindste maa den fordre, at den handlende giver sig ud for at kunne det, og naar Loven fordrer, at den Strafverdige skal øve og bruge Kunsten, mener den mindst nok, at den handlende maa gjøre den saa at sige til et Haandværk, i det mindste fordrer den dog, at Handlingen maa være oftere gjentagen. Men nu findes der aldeles intet Spor dertil, at Tiltalte har givet sig ud for at kunne gjenvise, ligesaa lidt som det sees, at hun oftere har øvet denne Kunst. Tiltalte kan derfor ikke med den i 6-1-12 fastsatte Straf blive at anse, men det maa antages tilstrækkeligt, at hun afsoner sin Daarlighed og den Snedker Wedin ved samme tilføjede Fornærmelse, der dog paa ingen Maade kan

betragtes som en bestemt Beskyldning for Tyveri, med en arbitrair Mulkt til Helsingør Fattigvæsen, hvilken Mulkt efter Omstændighederne sættes til 10 Rdlr.«.

Som det vil ses, er det i nogen grad defensors argumentering, der går igen i dommen. Byfogden nærede, som man vel på forhånd kunne påregne efter hans indstilling til amtmanden, stor betænkelighed ved at bringe lovens strenge straf i anvendelse overfor Barbara Heinzmann, men da Kancelliet nu engang havde rejst sagen, og da snedker Wedin med føje kunne føle sig krænket over at være udlagt som tyv, skulle tiltalte dog ikke gå helt fri, og hun blev derfor idømt en arbitrær mulkt. At straffen er arbitrær vil sige, at der ikke er nogen egentlig lovhjemmel for den. Man straffer, fordi man anser forholdet for strafværdigt, selvom det ikke i lovgivningen omtales som strafbart. Idømmelse af arbitrær straf kan ikke finde sted efter straffeloven af 1930.

Endvidere findes det ved dommen bevist, at Barbara Heinzmann har gjort sig skyldig i kvaksalveri, og hun anses herfor med en bøde på 20 rigsdaler. Endelig dømmes hun til at betale sagens omkostninger med 20 rigsdaler.

Helt billigt slap hun altså ikke fra denne sag, men den meget strengere straf af landsforvisning og boslods forbrydelse efter D. L. 6-1-12 undgik hun dog.

Så vidt det kan ses, er dommen ikke appelleret, hvad man vel ellers kunne have ventet efter Kancelliets indstilling, men man har åbenbart affundet sig med, at Barbara Heinzmann dog blev idømt en arbitrær straf for forholdet.

Det er muligt, at dette er det sidste tilfælde, hvor man har søgt at bringe Danske Lovs bestemmelser om trolddom til anvendelse. Meget snart efter blev det af den juridiske videnskab anerkendt, at dette forbrydelsesbegreb hvilede på urigtige forudsætninger, og lovgivningen fulgte efterhånden efter. Boslods forbrydelse blev afskaffet som straf 1824 (og siden i realiteten genindført ved straffelovstillægget af 1945), og i 1840 blev som nævnt selve D. L. 6-1-12 ophævet.

Foruden det kulturhistorisk interessante i, at man et stykke ind i det 19de århundrede søger at få en kvinde dømt for trolddom, frembyder sagen også nogen folkloristisk interesse ved den metode, der anvendes ved igenvisningen. Der skal dog ikke gås nærmere ind herpå. Det skal blot fremhæves, at der i den folkloristiske litteratur findes nævnt andre eksempler på denne fremgangsmådes anvendelse²⁾.

²⁾ Se til eks. nr. 1138 i Evald Tang Kristensens: Gamle danske Sagn (gl. række). Iøvrigt må herom henvises til den folkloristiske litteratur (H. F. Feilberg: Ordbog over Jysk Almuesmaal under ordet »Løgle«, Samlinger til jysk Historie og Topografi 1872—76, s. 136, nr. 61, E. T. Kristensen: Jydske Folkeminder IV, s. 403, nr. 599, F. Ohrt: Danmarks Trylleformler I, s. 429, nr. 954 og 960 samt Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens II ordet »Dieb«, sp. 209 og 214).